

המפה המורחבת של ארץ ישראל לעניין ישוב הארץ

חלק א: עקרונות

מבוא

- א. גבולות המקרא וחז"ל
- ב. כיבוש עולי מצרים (כיבוש רבים) - קדושה ראשונה
- ג. כיבוש יחיד
- ד. עולי בבל - קדושה שנייה
- ה. מול הארץ והבלוע בתחומין
- ו. כיבושים מאוחרים

חלק ב: במציאות ימינו

- א. אילת
- ב. צפון סיני, צפון לבנון, קפריסין ודרום תורכיה
- ג. סוריה
- ד. מול ארץ ישראל מערבה: האיים, אירופה ומעבר לה
- ה. מול אילת דרומה ומול ארץ ישראל מזרחה
- ו. שפלת החוף
- ז. סיכום

חלק א: עקרונות

מבוא*

מפת ארץ ישראל היא נושא השנוי בהרבה מחלוקות. ריבוי הדעות נובע בעיקר מהקושי המציאותי לזהות את הגבולות והמקומות המתייחסים לתיחום ארץ ישראל

* אין מאמר זה בחינת סיכום הנושא, אלא רק דיון בכמה נקודות מחודשות בו. כמה סיכומים נכתבו בדור האחרון בסוגיות אלו (למשל: חלקים מספר "ארץ ישראל" של הגרי"מ טיקוצינסקי, אנציקלופדיה תלמודית ערך "ארץ ישראל", ועוד הרבה). יש להדגיש שדברנו אמורים כאן בנושא מצוות ישוב א"י בלבד. לא עסקנו בגבולות לעניין מצוות התלויות בארץ, ששם קיימות הבחנות בין מצרים, סוריה, עבר הירדן ועוד. כן נמנעתי מלדון בשאלה אלו מקומות ואזורים חיוניים מבחינה ביטחונית, אסטרטגית וכלכלית, שאלות התלויות בדעת מומחים. עוד יש לציין שהמעטתי מאוד במקורות ובראיות מחמת קוצר המצע, ועוד חזון למועד.

במקרא, בחז"ל ואף בראשונים. קושי זה, בנוסף לתופעה הכללית של מחלוקות בהלכה, יוצר מצב שמאפשר (ואולי אף מחייב) דירוג של שטחים שונים כקדושים בקדושת ארץ ישראל ברמות שונות, כך שיש אזורים שהם קדושים לכל הדעות, ויש כאלו, בצד השני של הקשת, שהם קדושים רק לדעה אחת מני רבות, וכמובן יש כאלו שקדושתן תדורג במקום מסוים באמצע מפאת הדעות השקולות או המסופקות בעניינם לכאן ולכאן. לדירוג הנזכר יש נפקא מינה לא רק לעניין המצוות התלויות בארץ – אלא גם לסדרי עדיפויות של התיישבות והפניית משאבים לפיתוח, וזהו מוקד הדיון שלנו במאמר זה¹.

השיקולים העיקריים בהלכה שיש לקחת בחשבון לגבי קביעת הדירוג האמור הם התקיימות התנאים הבאים או היעדרם: א. קדושה ראשונה – כיבוש עולי מצרים. ב. קדושה שנייה – ישוב עולי בבל. ג. האם מדובר על שטח המובלע בתוך גבולות הארץ או שהוא ממוקם מול ארץ ישראל. ד. כיבוש רבים מאוחר. ה. כיבוש יחיד. ו. שטח שמצד עצמו אינו קדוש, אך הוא חיוני לשמירה על שאר ארץ ישראל. הגיאוגרפיה ההלכתית של ארץ ישראל מבחינה בין האזורים הבאים מבחינת מעלת קדושתם (לפי סדר יורד): ירושלים, פרברי ירושלים, ארץ יהודה כולה, גבולות ההבטחה של פרשת מסעי, עבר הירדן המזרחי, גבולות ההבטחה לעתיד, אזורים שנכבשו בכיבוש יחיד בלבד².

א. גבולות המקרא וחז"ל

גבולות א"י מופיעים הן במקרא והן בחז"ל. גבולות המקרא הם הגבולות המיועדים לעם ישראל עם התיישבותם בארץ³. לפי בעל "כפתור ופרח" (פרק י) הגבולות שבפרשת מסעי (במדבר לד א-טו) נכבשו ע"י יהושע והבאים אחריו, והושלם כיבושם בימי שלמה המלך. מה שנכבש בלי התחשבות בגבולות אלו (כסוריה) נחשב כיבוש יחיד, שלהלכה לפי רוב הפוסקים אינו כיבוש⁴. הגבולות

1 כן יש נפ"מ אם ח"ו נידרש לתת חלקים מא"י לגויים, שיש לעבור על "הקל קל תחילה" (כתבתי על כך בספרי "אשי יובל" [ירושלים תשנ"ח] עמ' 133 בעניין "סדר עדיפות בויתור על שטחי ארץ ישראל").

2 כסוריה ועוד אזורים שלא נדון בהם כאן, שיש להם קדושה דרבנן לענייני מצוות התלויות בארץ.

3 למעט נחלת ראובן וגד וחצי שבט המנשה, שנכבשו בעבר הירדן ונסתפחו לארץ ישראל המרכזית רק לאחר שהיא נכבשה, בעקבות השתתפות שבטים אלו במלחמות יהושע.

4 גבולות שנאמרו לאברהם אבינו (בראשית יז, ח) ולאחר מכן (שמות כג, לא), וכיבושם לא הוטל על עולי מצרים. גם בספרים יהושע פרקים יב-כד (ועל' פרק א פס' ד ורש"י שם), ושופטים פרק א פס' יח ואילך, ויחזקאל פרק מז פס' יג-כא מוזכרים גבולות הארץ. ועל' בכל זה באנציקלופדיה תלמודית שם (בעיקר בעמ' רה-רט).

המוזכרים בחז"ל, שאינם מתייחסים לדין דאורייתא או למציאות של תקופת המקרא, הם בדרך כלל אלו של עולי בבל, או של כיבוש והתיישבות מאוחרים יותר⁵.

ב. כיבוש עולי מצרים (כיבוש רבים) – קדושה ראשונה

הקדושה הראשונה היא זו של עולי מצרים – כיבוש הארץ ע"י יהושע ועם ישראל⁶, וקדושה זו בטלה עם כיבוש הכשדים עת נחרב הבית הראשון⁷. אמנם ברמב"ם מוכח שאין הביטול אלא לגבי מצוות התלויות בארץ, אך לגבי קדושת הארץ ומצוות ישוב ארץ ישראל הקדושה שרירה וקיימת⁸. הקדושה השנייה, של עולי בבל עם עזרא ובית דינו, לא בטלה (נדון בכך בע"ה בפרק ד). המשמעות של ביטול או אי-ביטול הקדושה הראשונה רחבה מאוד, שכן השטח שנכבש ונתקדש ע"י עולי מצרים גדול פי כמה מהשטח שנתקדש בקדושה שנייה.

כיבוש עולי מצרים, הנחשב לקדושה ראשונה, נקרא גם "כיבוש רבים". לביטוי זה משמעות עמוקה בהבחנה בינו ובין כיבוש יחיד, וכן בינו ובין השטחים שבקדושה שנייה שלא התקיים בהם המימד של "רבים".

ג. כיבוש יחיד

בהגדרת כבוש יחיד מצאנו שלוש שיטות:

א. כיבוש צריך להיות "ממלכתי". כן משמע מרש"י (גיטין ה, ב ד"ה כיבוש יחיד, ועבודה זרה כ, ב ד"ה סוריא) ורמב"ם (הל' תרומות א, ב). רש"י בגיטין מזכיר שני תנאים: שיהיו כל ישראל ביחד, ושהכיבוש ייעשה לצורך כולם. אבל בעבודה זרה שם כתב אודות סוריה: "וכיבשה דוד וחיברה לקדושת א"י שלא על פי הדיבור ובלא שישים רבוא", מכאן שצירוף חלקים לארץ כחלק מכיבוש רבים חייב להיות 'על פי הדיבור' ובשליחות שישים רבוא מישראל. בתוד"ה כיבוש (שם כב, א) הבין ברש"י ש"דיבור" הוא אורים ותומים. אמנם הרמב"ם בתנאי כיבוש רבים הזכיר נביא ושופט בנוסף למלך, וכן ציין שהוא צריך להיות "מדעת רוב ישראל". למרות

5 למשל: המשנה הראשונה בגיטין מציגה מפה בעלת שלוש נקודות ציון בלבד, ובפשטות מדובר כאן בגבולות עולי בבל – על"ה ר"ת בתוד"ה ואשקלון, ודעת ר"י הרואה כאן תיאור המקומות שחיו בהם תלמידי חכמים וישיבות. רק הרמב"ם בתחילת הל' תרומות רואה בהם גבולות עולי מצרים, ושיטתו תמוהה (וכבר האריך בה "חזון איש" שביעית ס' ג, במיוחד בס"ק יט וכן בס"ק לב. ואכמ"ל).

6 מלבד שיטת הר"ח המובאת בתוד"ה ירושה ראשונה ביבמות פב, ב (ודנו בה בספרנו "אשי דעת" על נדה [ירושלים תשע"ב] סימן לג עמ' רלו).

7 שיטת הרמב"ם בריש הל' תרומות ובהל' בית הבחירה בסוף פרק ו (בענייני ארץ ישראל פוסקים בדרך כלל כרמב"ם).

8 בהל' בית הבחירה שם וכן בהל' סנהדרין פ"ד סוף הל' ה, ועי' רדב"ז שם.

ההבדלים בין המקורות הנ"ל, נראה שלדעת כולם הכיבוש צריך להיות "ממלכתי" - אלוקי וכלל-ישראלי.

ב. דעת הספרי המובא בתוד"ה כיבוש בגיטין ח, א ובע"ז שם: הכיבוש צריך להיעשות לפי הסדר של הקדוש קדוש תחילה. אמנם ברמב"ם שם הל' ג מבואר שהספרי אינו מגדיר את מהות כיבוש יחיד, ואם הכיבוש לא נעשה לפי הסדר הראוי אז חסר כנראה בגורם ה"מקדש". לא ברור אם התוס' אצלנו מתכוונים להסביר את הבבלי על פי הספרי (ולא באו אלא לחלוק על פרש"י בבבלי) או שהספרי הוא ביאור חדש, שונה משל הבבלי, בביאור מדוע סוריה נחשבת כיבוש יחיד.

ג. בתוס' בע"ז שם מפורש שהספרי מבאר את הבבלי, והוא שכל שעושה בלי רשות מיקרי כיבוש יחיד. נמצא שלא חיסרון הכוח המקדש שבדילוג על הסדר הוא הבעיה (וכרמב"ם הנ"ל ע"פ הספרי), אלא חוסר הרשות, ואולי אף העבירה, הכרוכה בעקיפת הסדר בכיבוש. מעתה יש לומר שאין התוס' חולקים ממש על רש"י והרמב"ם, אלא שקיימות כמה אפשרויות שבקיומם הכיבוש יחשב כנעשה בלי רשות - או ע"י הדילוג על הסדר כדעת הספרי, או ע"י חוסר שיתוף כלל ישראל, או בלי סיוע השכינה כפרש"י והרמב"ם הנ"ל. ונמצא שכולם, בהדגשים ובניסוחים שונים, התכוונו שבכיבוש רבים דרושה "ממלכתיות".

ד. עולי בבל - קדושה שנייה

עולי בבל לא כבשו את הארץ, אלא התיישבו בה ברישיון כורש. בפשטות זו כוונת הרמב"ם (בריש הל' תרומות ובהל' בית הבחירה בסוף פרק ו) שקדושה שנייה לא בטלה כי נוצרה ע"י "חזקה". חזקה, בניגוד לכיבוש, היא קניין (במקרה זה - מהמלכות), ואינה בטלה אע"פ שהבית נחרב ובהמשך רוב עם ישראל גלה מארץ ישראל. הרעיון כאן דומה לרעיון הקיים בכיבוש יחיד (הנ"ל בסעיף ג) שאם הוא מועיל הוא אינו פוקע, בניגוד לכיבוש רבים שעלול לפקוע בשינוי המצב בארץ. כך הרמב"ם כתב שקדושה ראשונה של עולי מצרים בטלה כיוון "שהוא כיבוש רבים, וכיון שנלקחה הארץ מידיהם בטל הכיבוש" וכו', עיי"ש היטב. הרי שתלה בין היתר את ביטול קדושה ראשונה בהיותה כיבוש רבים. ומשמע שקדושה שנייה שלא בטלה היינו מפני שהיא בחזקה, ואינה כיבוש "רבים" אלא "יחיד", ואכן בעליית עזרא לא התקיימו התנאים הנ"ל לכיבוש רבים. והגם שלהלכה כיבוש יחיד לא שמייה כיבוש, מ"מ על הצד שהוא מועיל הוא עדיף על כיבוש רבים ואינו פוקע. השאלה היא מה יש בכיבוש יחיד שגורם לו להיות עדיף על כיבוש רבים?

הצד שכיבוש יחיד הועיל בבית שני (למרות שלא הועיל בבית ראשון) מבוסס לענ"ד על דרשת הירושלמי (שביעית ריש פרק ו) מ"והטיבך והרבך מאבותיך", שאחר שהקדושה קיימת ע"פ גזירת הכתוב שוב לא בטלה כשעזבו את הארץ וגלו ממנה⁹.

9 באמת מצאנו דמיון בין "חזקה" ל"כיבוש יחיד" ברמב"ם תרומות, הל' י: "גוי שקנה קרקע

הסיבה שקדושה הנובעת מכיבוש יחיד לא בטלה אינה בגלל שכיבוש מבטל כיבוש ואין הוא מבטל חזקה, כפי שמשמע משטחיות לשונו, אלא מפני שכיבוש רבים הוא מעשה אלוקי ו"ממלכתי" (כנ"ל סע' ב). וחומרתי קולתו - כל עוד ממשיכים התנאים האלו לשרור בא"י גם הקדושה חלה, ומשעה שהשתנו הנסיבות ואין יושביה עליה הכל בטל. אבל קדושה שנייה שהתחילה מראש ע"י "חזקה" כיחידים אינה פוקעת גם אם גלו, כמו שקניין של אדם בביתו אינו פוקע גם בהיעדרו. דווקא נוכחות הבנויה על ישות של כלל ישראל מתרוקנת מתוכנה עם כיבוש עם זר והסתלקות כלל ישראל מארצו.

ה. מול הארץ והבלוע בתחומין

פרשה מיוחדת היא הגדרת האזור שממול ארץ ישראל או הבלוע בתחומיה, ונחלקו בה רבנן ור' יהודה בגיטין ח, א. נראה שעיקר דין המובלעת לפי רבנן הוא מצד שהשטח הבלוע נכלל בשטח שסביבו, ויתכן אם כן שלכו"ע בים יש דין מובלעת¹⁰. אבל לר' יהודה אין הים מול א"י נחשב למובלעת, אלא הוא עניין מתחדש ומתוסף מגזירת הכתוב של "גבול" יתירה. וזו כוונת רש"י בד"ה כי פליגי "שפת הים הוא גבול", וכוונתו לרבנן גם החלקים שבים שמעבר לחוט המתוח בכיוון ארץ ישראל כלולים בשפת הים, שהרי "שפה" מכילה את הדברים שבתוכה, ורק כדי להוסיף את האיים שבים נזקקו רבנן ליתור "וגבול" בגמ' שם. בניגוד לספינה שבים (או לאדם ששוחה בים) שבטלים ליבשה ולשפת הים - איים שיש בהם אדמה לעצמם לא ניתן להחשיבם בטלים אגב הים, ובלי הריבוי לא היינו נותנים להם דין א"י. אך לר' יהודה שבין כך יש כאן תוספת, מסתבר שהכל בכלל התוספת, גם הים וגם הניסים שבים. ולר' יהודה יש אפוא דין א"י, ויש עוד דין - "ממול ארץ ישראל", והדין הנוסף הוא שנלמד מ"וגבול" להלן.

בתוד"ה רבי יהודה שם דנו אם גם ליבשה באירופה יש דין א"י. ההו"א של רבנו פטר שעולי בבל התיישבו גם שם תמוהה מאוד - וכי עולי בבל כבשו את צפון צרפת, מקום מגורי בעלי התוספות! ודוחק לומר שרבנו פטר סובר שאם הגיעו לשם יהודים בדורות מאוחרים זה הופך להיות כארץ של עולי בבל. יתכן שרבנו פטר סבר שבפסוק בעובדיה (א, כ) על גלות ירושלים בצרפת ובספרד מתכוונים למה שנקרא היום צרפת וספרד (בניגוד לזיהוי המקובל שאלו הם מקומות המצויים באזור לבנון), ואם כן לפי

10 בא"י לא הפקיעה מן המצוות אלא הרי היא בקדושתה. לפיכך אם חזר ישראל ולקחה ממנו אינה ככיבוש יחיד... משמע שאם לגוי היה קניין להפקיע מקדושת א"י אז הקניה בחזרה מהגוי הייתה נחשבת ל"כיבוש יחיד". הרי שכל היאחזות בקרקע ללא גזרי כיבוש רבים נחשבת ממילא לכיבוש יחיד, ותלויה בשאלה הכללית אם כיבוש יחיד חל. ועי' בתוד"ה הא בדף ז, ב שקרקעית הנהר גרועה ממובלעת, וכו"ע מסכימים שאינה כא"י. הרי שניתן בסברה להרחיב או לצמצם את המושג 'מובלעת' לפי העניין.

ר' יהודה התיישבו שם יהודים כבר בתחילת ימי בית שני ואזורים אלו התקדשו בקדושת עולי בבל, ובא ר"ת לשלול זאת. ומסתבר שר"ת סובר שבפועל אם לא גרו שם יהודים בראשית הבית השני זה לא נקרא שהתקדש קדושה שנייה. אמנם משמע שר"ת מסכים שקדושת עולי מצרים כוללת גם חלקים גדולים מאירופה. וגם זה צע"ג - האם אכן סבר ר"ת שעולי מצרים הגיעו לשם וכבשו מקומות שם?! ונראה שכוונתו שמי ששולט על הים, או מקדש את הים, מקדש גם את היבשה שממולו כל שאין בה אוכלוסין המתנגדים לשליטה של עם ישראל, וכיבוש עולי מצרים הגיע לשיאו בימי דוד ושלמה. ולא מיבעיא לדעה ששלמה המלך משל על כל העולם, שאז כל האיזור שמול א"י מתקדש כיון שלפי ר' יהודה הוא נמצא בגבולות ההבטחה ויש בו גם כיבוש ושליטה בפועל בימי שלמה, אלא אפילו אם לא ננקוט ששלמה שלט שם בפועל, מ"מ נראה ברור שכל שאין גורם מתנגד - עם או מדינה או צבא - השליטה בא"י כוללת את כל מול א"י, לרבות הים והיבשה שאחריה עד האוקיינוס. אבל קדושת עולי בבל, שאינה תלויה בשלטון ובכיבוש אלא בחזקה ובהתיישבות, לא מקרינה ולא מתפשטת על היבשת שממול¹¹.

והנה מקום ישובם של רבנו פטר ור"ת היה בצפון צרפת ובאשכנז, ומקומות אלו משוכים צפונה ממול חופי א"י. רק בדרום ספרד וצפון אפריקה נמצאים אזורים שהם בקו רוחב של א"י וממולה (כפי שניתן לראות במפה), וא"כ תמוהה מאוד קושיית רבנו פטר שמקומו יתחייב לדעת ר' יהודה בתרו"מ. ועוד יותר קשה שאף אחד מהחולקים בתוס' על ר' פטר לא הזכיר את האפשרות שאולי הם גרים צפונית הרבה ממול א"י. ונראה לענ"ד שרואים מכאן שכל שיש כוח שליטה זה נחשב לכיבוש, ולדעת רבי יהודה לא מדובר על התקדשות אוטומטית לפי מה שנחשב "מול" מבחינה גיאוגרפית, אלא האזור הפתוח לאפשרות שליטה צבאית של א"י הוא זה שמתקדש. לפי זה אם באזורים המשוכים צפונה מהמקומות שמול א"י לא שלטו עמים אחרים, ניתן לומר שהכיבוש והקדושה שנובעת ממנו נמשכים גם צפונה עד למקום שבו קיימת התנגדות של עם אחר או מחסום גיאוגרפי ברור, שהרי קידוש עולי מצרים תלוי בכיבוש¹².

רש"י בד"ה נחל מצרים (גיטין ח, א) הדגיש בדעת רבנן כאן שתי נקודות: א. שיש מקומות שהים נכנס מהלך ימים רבים לתוך א"י. ב. באותה כניסה יש איים, והם

11 ולכאורה גם היבשה שממול - אירופה - היא בכלל הילפותא מ"גבול". אמנם יש לחלק ולומר שההוספה אינה כוללת אלא את הים, משום שביבשה קיימת הרבה יותר סכנה של התנגשות עם גורם מתנגד לכיבוש מאשר בים שממול, ואין ללמוד מ'ניסים שבים' לשאר יבשת אירופה.

12 נראה שבים ובניסים שבו נקבע גבול הארץ בדיוק לפי ה'חוט' ולפי מה שנמצא ממול לא"י, כיון שהשליטה בים וכן באיים אינה שליטה מציאותית וטבעית; אבל כשעולים ליבשה אין הגיון לעצור את האזור המקודש בשטח שממול א"י דווקא, אלא כל האזור שנכלל בשליטת השטח שממול מתקדש. וצ"ע.

מתפשטים מערבה מחוץ ל'חוט'. ושני הדברים תמוהים מאוד לכאורה: א. אמנם קיימת מובלעת מסוימת בגלל קו החוף המעוקם במרכז קיעור קל פנימה, אבל בוודאי שלא מדובר על מפרץ ענק מהלך ימים רבים. ב. מעולם לא שמענו על איים כאלו מול א"י. לגבי הקושיא הראשונה יתכן שרש"י לשיטתו בפרשת מסעי שנחל מצרים הוא השיחור-הנילוס, ואם כן החוט המתוח מהור ההר, שהוא על פי הדעה המקובלת טורי אמנון שבאזור לבנון, עד לנילוס, יוצר בדרום באזור עזה מפרץ רחב החודר עמוק, שיש בו מהלך ימים רבים מהחוט אל החוף. אולם הקושיא השנייה אין לה תירוץ.

וצ"ל שלדעת רש"י הור ההר אינו באזור לבנון אלא הוא חלק מהרי הטאורוס שבדרום טורקיה. ומעתה החוט שנמתח מדרום טורקיה לאזור הנילוס, אפילו אם מדובר ביובל המזרחי ביותר של הנילוס, אכן יוצר 'מפרץ' ענק 'מהלך ימים רבים', וגם חותך את האי קפריסין. כך ברור פירוש רש"י, ונמצאנו מרוויחים לשיטה זו לרבנו, שהלכה כמותם, תוספת ענקית לשטח ארץ ישראל, כי לא רק את חציה המזרחי של קפריסין מחשיבים לפי זה לא"י המקודשת של עולי מצרים - אלא גם את רצועות חוף של דרום טורקיה בצפון ושל צפון סיני בדרום, ואף חבלי ארץ שלמים באזורים אלו.

מתוך שהגמרא דנה בפסוקים שבפרשת מסעי, וקבעה שגבול זה נוגע להלכות הארץ ואפילו להלכות גיטין, מוכח שעולי מצרים כבשו את כל הארץ בגבולות פרשת מסעי. וכן נקט כנראה ה"כפתור ופרח" (פרק י) ועוד אחרונים. והסברה נותנת שאכן כל גבולות עולי מצרים נכבשו בפועל, שהרי לדעת הרמב"ן יש מצוה לכבוש שטחים אלו. ומסתמא כל מה שלא נכבש עד אז בא שלמה המלך, שהיה בידו לעשות, וכבש הוא הכל, והשכל מחייב של'כיבוש עולי מצרים' מצטרפים כל הכיבושים של תקופת הבית הראשון.

אלא שצ"ע מה יגידו החולקים על הרמב"ם, הסוברים שכדי להגדיר את א"י לגיטין צריכים גם את כיבוש עולי בבל, מהיכי תיתי לומר שעולי בבל הגיעו לכל האזורים שמול א"י והבלועים בה? (ועי' בתוד"ה ר' יהודה בגיטין ח, א שדן בזה בעקיפין). ודוחק לומר שהגמרא רק באה לשרטט את גבולות עולי מצרים כרקע לכך שאם אח"כ יהיו עולי בבל במקומות אלו, ואולי אפילו בזה"ז ובזמנים מאוחרים יותר, יקבעו על פי דיון זה את מפת א"י לעניין גיטין. ובמיוחד תמוה לפי ר"י בעל התוספות שלהגדרת א"י לעניין גיטין צריכים גם ת"ח וישיבות, איך ניתן לומר שתנאי זה התקיים במקומות אלו.

ונראה שכיון שמדובר כאן בהרחבה של א"י, ובאזורים שנחשבים לנספחים לה, משתנים הכללים. הרחבה זו של א"י חלקה נובעת מסברה, כך לגבי המובלעת של הים ללא הניסין לדעת רבנו (לגבי השט בספינה או השוחה שם בים), וכך לגבי הניסין לדעת רבי יהודה. אמנם חלק מן ההרחבה מקורה בגזירת הכתוב: לרבנו - הניסין שבים, ולר' יהודה כל מה שממול חופי א"י ומערבה. מעתה, כיון שמדובר בחלק הנספח לא"י ולא בעיקר א"י, שוב לא נאמרו הלכות כיבוש וחזקה רגילים

כדרך שבוחנים את שליטת עם ישראל בעיקר א"י. לכן אם בעיקר א"י מתקיימות קדושה ראשונה ושנייה - די בשליטה מסוימת על האזורים הנספחים כדי שיכללו גם הם בקדושת עולי מצרים ועולי בבל וכנ"ל, גם בשליטה בדרגה שאין די בה כדי לשלוט על גוף עיקר א"י.

על פי זה ניתן להסיק מהם אזורי השיט והשחייה המותרים לעניין שאין עוברים בהם על איסור יציאה מא"י ללא צורך מיוחד. בפשטות לכו"ע נקבע ההיתר והאיסור בזה לפי גבול עולי מצרים ואין צורך לכך בקדושה שנייה, שהרי מצוות ישוב א"י וכן דין הדר בא"י או היוצא ממנה נקבע לפי גבול עולי מצרים. במחלוקת שבין רבנן לר' יהודה התוס' בשם ר"ת פסקו כרבנן, ולפי החת"ס ב'תורת משה' בפרשת מסעי שם לעתיד לבוא הלכה כר' יהודה, כך שבכל מקרה חשוב לקבוע מה הם תחומי א"י גם בזמן הזה וגם עם בוא המשיח בב"א.

1. כיבושים מאוחרים

כפי שכבר ציינו לעיל, פשוט שכשמדובר על כיבוש עולי מצרים וקדושה ראשונה מדובר על כיבוש שנמשך עד ימי שלמה וחורג ממעשי עולי מצרים עצמם, שהרי התוס' בריש גיטין שם הוכיחו שגם מה שנכבש בימי השופטים נחשב לקדושת עולי מצרים. כך גם בבית שני, משמע מה"כסף משנה" (בהל' שמיטה ויובל פרק ד הל' כד) שכיבושי החשמונאים עשויים להצטרף לשטח א"י הקדוש בקדושת עולי בבל. מעתה נשאלת השאלה איך להתייחס לכיבושי זמנינו, הן באזורים שנכבשו ע"י עולי מצרים ולא ע"י עולי בבל, והן באזורים מא"י המובטחת שמעולם לא נכבשו. יש לדון גם מה דין כיבושים אלו אחרי שהם נלקחו מידינו, שאם הם כקדושה ראשונה ונחשבים ל"כיבוש רבים" אז כיבוש האויב או הסתלקותנו משם (כבגוש קטיף) מבטל את הקדושה, לפחות בחלקה; אבל אם הכיבוש של דורנו דומה ל"חזקה" (כנ"ל סעיפים ג-ד) יתכן שקדושתם לא פוקעת אף אחר שאיננו שם יותר.

בפשטות תלוי הדבר במעמד ההלכתי של מדינת ישראל היום. לדעת הרב קוק בתשובתו המפורסמת ב"משפט כהן" סי' קמד, שכיום שאין מלך המלכות חוזרת אל העם, א"כ גם לעניינו יש צד לומר שהכיבוש נחשב כ"כיבוש רבים", ולמי שאינו מקבל את דבריו אין כאן אלא כיבוש יחיד. לצד שמדובר על כיבוש יחיד יתכן חיסרון או מעלה: אם כיבוש יחיד אינו תופס כלל אז אין תוקף לכיבושים שבזמן הזה, אך אם נדמה את הכיבושים אלו לחזקה שהייתה אצל עולי בבל שעלו ברשות - אז גם היום הכיבושים שנעשו ברשות האומות לא זו בלבד שהם מקדשים את השטח הנכבש - אלא שיתכן שאף אין קדושתן בטלה כאשר השטח נלקח מידינו, כקדושה שנייה שאינה בטלה. והדבר עדיין צ"ע.

חלק ב: במציאות ימינו

א. אילת

אילת, אע"פ שלא נזכרת בשמה בגבולות ההבטחה שבפרשת מסעי, היא נכבשה בימי שלמה (לפי הרד"ק בדה"ב ט, יז). א"כ היא כלולה בכיבוש רבים, וקדושתה בטלה יחד עם כל הקדושה הראשונה בעת חורבן בית ראשון. המצוה ליישבה תלויה לפי זה במחלוקת הרמב"ם ור"ת הנ"ל (בהע' 5).

אולם עדיין יש לומר שאילת תיחשב לא"י בגלל חיוניותה מבחינה ביטחונית, אסטרטגית וכלכלית למדינה כולה. המקור לשיקול זה בהלכה הוא באחרונים הנוקטים שכל מעשה המחזק את הישוב בא"י מהווה קיום מסוים של מצות ישוב א"י (עי' שו"ת חת"ס יו"ד סי' רלד, וכן אמר לי הגר"א נבנצל). הרב ישראל¹³ נקט שאילת התקדשה בגלל כיבוש המדינה בתש"ח, אמנם הדבר תלוי בהגדרת כיבוש רבים (כנ"ל ח"א סע' ב).

לפי התוס' עפ"י הספרי (הנ"ל שם) יש לדון במציאות כיבוש אילת. הלא ניסו בתש"ח לכבוש את ירושלים שבין החומות אלא שנכשלו בכך, א"כ אין כאן זלזול ועבירה ולכן אילת מקודשת (אמנם יש הטוענים שוויתרו בקלות ובמודע על כיבוש הרובע היהודי, וצ"ע). כמו כן יתכן שלא הייתה אפשרות לשמור באותה עת בתש"ח על הסדר בכיבושים עקב אילוצי הלחימה, וא"כ שוב אין זו עבירה, ואילת יכולה אפוא להיות מקודשת. אכן לפי הרמב"ם הנ"ל שאין הדבר תלוי בעבירה אלא בהפרת סדר הכיבוש שהקדוש והחשוב צריך להיכבש תחילה, אין קדושה חלה על אילת כיון שסוף סוף הסדר הופר¹⁴.

והנה בנושא אילת יש לכאורה ראייה ברורה מהתורה שאינה בכלל ארץ ישראל הקדומה, ואינה בגבול עולי מצרים. הגע עצמך, הלא עם ישראל עם משה רבנו לא נכנסים לא"י אלא רק כאשר הם חוצים את הירדן עם יהושע מול יריחו אחרי ארבעים שנה במדבר. כיצד הגיעו בנ"י ליריחו? ברור שרק שתי אפשרויות קיימות, או בהילוך ביבשה ממדבר סיני אל ארץ אדום דרך אזור אילת או צפונית לו, או בחציית הים במפרץ אילת ודרך צפון סעודיה. כיון שמעולם לא שמענו שבני ישראל חצו את הים בשנייה מלבד בזמן קריעת ים סוף, על כורחנו שהם נסעו ביבשה, ונמצא שעברו באזור אילת, ואעפ"כ זה לא נחשב שנכנסו לארץ ישראל. מכאן שלפחות

13 ב"ארץ חמדה" ח"א עמ' קלה, וכעין זה ברב גורן ב"משיב מלחמה" ח"א עמ' קלג.

14 יתכן שאין הבעיה רק באי כיבוש ירושלים, אלא גם בהיעדר הכיבוש והקידוש מחדש של אזורים אחרים החשובים וקדושים בפוטנציאל בהרבה מאילת, אע"פ שלא הגיעו למעלת ירושלים, והיינו כל השטחים שהתקדשו בכיבוש עולי מצרים וגם בקדושה שנייה של עולי בבל. כל שטחי יהודה ושומרון שלא נכבשו בתש"ח עונים להגדרה זו. יוצא שלפי הרמב"ם אין כיבוש צה"ל במלחמת השחרור יכול להיחשב אלא ל"כיבוש יחיד" שאינו חל. ועי' במה שנכתב להלן בדין סוריה.

באותה שעה לא נחשבה אילת לא"י, אם כי אפשר לומר שאחר שכבשו את עבר הירדן המערבי שוב נתקדשה אילת למפרע¹⁵.
וכן נקטו האחרונים בנידון נחלת שניים וחצי השבטים, שנתקדשה רק אחרי שהלכו חלוצים עם אחיהם למלחמה וכבשו וקידשו שאר א"י. והרי פשיטא שעבר הירדן המזרחי לא היה קדוש באותה שעה, אחרת מצאנו שמשה רבנו נכנס לארץ - וזה אי אפשר לאומרו, ומאידך ברור שאח"כ הייתה לנחלתם קדושת א"י, הרי שהתקדשה למפרע, וא"כ יש לומר שכך אירע גם באילת¹⁶.

ב. צפון סיני, צפון לבנון, קפריסין ודרום תורכיה

ברש"י נמצאים שלושה חידושים חשובים, שעשויים לשנות ולהרחיב ללא היכר את מפת ארץ ישראל, לפחות של הארץ המקודשת בקדושה הראשונה. א: בפירושו לחומש בפרשת מסעי (במדבר לד, ג) שנחל מצרים הוא הנילוס. ב: בפירושו לגיטין ח, א ד"ה נחל שהקו הנמתח לרבנן מטורי אמנון עד נחל מצרים, ויוצר ע"י זה מובלעת הנחשבת לא"י, הוא באופן שהים נכנס 'מהלך ימים רבים'. ג: דעתו שהחוט העובר מעל אי שבים ומחלקו לשניים - החלק הפנימי לכיוון א"י קדוש, והחיצוני לכיוון מערב אינו קדוש.

על פי דבריו יש לקבל את ההנחות דלהלן: המובלעת הענקית (מהלך ימים רבים) כוללת את כל מזרח הים התיכון הנושק לחוף א"י, האי המדובר הוא קפריסין שהקו שעובר מהצפון לדרום אכן חוצה אותו ממזרח למערב - אך זאת דווקא אם נקודת הצפון היא הרי הטאורוס שבדרום תורכיה ונחל מצרים הוא הנילוס. המסקנה היא שנוסף לחלק המזרחי של קפריסין גם רצועת החוף של צפון סיני נחשבת בתוך הקדושה הראשונה, וכן חלק מרצועת החוף הדרומי של תורכיה, וכל אזור החוף המערבי של לבנון וסוריה. זהו כמובן חידוש גדול, אך בלא זה אין פירוש מתקבל בשיטת רש"י, וכנ"ל.

15 וכן צ"ל בפשטות בשיטת רש"י שנביא שלפחות צפון סיני היא א"י וכדלהלן, וכן לדעת הכוזרי שסיני בכלל, והלא בני" במדבר לא נחשבו כמצויים בא"י, וע"כ צ"ל שעם התקדשות עיקר הארץ - גם מקומות אלו התקדשו למפרע.

16 נראה שבכל מקרה אילת כלולה בגבולות ההבטחה, שהרי גבול הדרום משתרע עד ים סוף בשמות כג, לא. ועי' תו"ש לגרמ"מ כשר שם אות שעד, ובכרך יט פרק כו במילואים שבסוף הכרך. ויש לברר מדוע נזכר במלכים א ה, ה ובסנהדרין צד, ב ועוד הביטוי מ"דן ועד באר שבע, ולא מדן ועד אילת, וכנראה שרק בודדים גרו במדבר מדרום לבאר שבע. ואכמ"ל. בנידון היתר הנסיעה לאילת, עי' שו"ת ציץ אליעזר חלק ג סימן כג ד"ה אלא שיש, ועי' שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' קעג, ו"משנת המדינה" לרב גורן והגרש"ז אוירבך במנחת שלמה תניינא חלק ב-ג סי' מו החמירו בזה. ולעניין יו"ט שני שם עי' ב"ארץ ישראל" לגר"מ טוקצינסקי עמ' לב ואילך.

ג. סוריה

מהגמ' בגיטין שם ח א-ב יוצא בפשטות שסוריה אינה אלא כיבוש יחיד שאינו כיבוש. אעפ"כ יש בה קדושת א"י, עד כדי כך שגם על קניית קרקע מגוי בסוריה 'כותבים עליו אוננו בשבת'¹⁷. וצ"ל שסוריה נכבשה כיבוש רבים אך הסדר הופר, ולכן "אינה כא"י לכל דבר ולא כחו"ל לכל דבר" כלשון הרמב"ם שם; מעמד ביניים זה גורם לפיצול דיניה¹⁸.

ד. מול ארץ ישראל מערבה: אירופה ומערב לה

לעיל סעיף ה הבאנו את שאלת רבנו פטר לרבנו תם אודות חיוב מקומות ישיבתם בצפון צרפת בתרומות ומעשרות. התוס' מסתפקים בעליל אם פוסקים כר' יהודה או כרבנן. לר"ת להלכה אין מושג של "ממול א"י" אלא המושג 'מובלע' בלבד, אבל לר' פטר ולתירוצים האחרים בתוס' יש ויש. עוד כתבו התוס' שם: עולי בבל לא קידשו את מול א"י. משמע לפי תירוץ זה שלפחות לעניין קדושה ראשונה של עולי מצרים יש צד מסוים להתייחס גם למערב אירופה שמול א"י כמו לא"י, שהרי אם נצרף את שיטת הרמב"ם שקדושה ראשונה עדיין קיימת לגבי מצוות ישוב א"י וכן"ל, א"כ גם ב"מול א"י" נותרה קדושה ראשונה. עוד שתי מחלוקות שהדיהן מופיעים גם בתוס' הם אם "מול" כולל יבשה או רק איים (וכן ספינות שבים), ואם "מול" ממשיך עד סוף העולם או שנעצר באוקיינוס וכד'.

ולענ"ד נראה לחדש יסוד הגיוני (עי' לעיל סעיף ה) שהגדרת "ממול" כוללת את כל האזור שנחשב לאזור השפעה ושליטה של אותו אזור שממול, כפי שמדויק בלשון רש"י (גיטין ח, א בד"ה כי פליגי) שכתב "שפת הים הוא הגבול", שלרבנן כל המובלעת נחשבת כנמצאת ב"שפה" המכילה אותה בתוכה, כך א"י מכילה ("בולעת") את המובלעת. אבל לר' יהודה לומדים מייתור התיבה "גבול" שהתוספת שממול היא בבחינת נספח כבוש, אך אינה כלולה ממש בא"י. מעתה יתכן שגם לרבי יהודה ה"ממול" לא חייב להיות ממול לגמרי, אלא כל שיש אזור השפעה ללא התנגדות וחסומה ממשיים הוא נחשב כמסתפח לא"י והוא קדוש בקדושת הארץ. לפי זה יתכן שאף צפון צרפת נחשבת כקדושה, הגם שאינה ממש ממול חופי א"י. והדבר מסתבר, שהרי בשום כיבוש לא מדובר בהיאחזות בכל אמה ואמה של השטח הכבוש, ודי לשלוט למשל בהר וממילא כבר שולטים גם על העמקים והמורדות שמסביבו, כל

17 שם ע"ב, רמב"ם הל' שבת ה, יא ומגן אברהם או"ח סי' ש"ק כ. ועי' רמב"ם הל' תרומות א הל' ד.

18 כמבואר בתוספתא ובגיטין שם. ובאשר לפשט בגמ' שם עי' ב"כתב סופר" על אתר. וצ"ע אם מתקיימת מצות ישוב א"י באילת כיום, לפחות כמו שהיא מתקיימת בסוריה. ואכמ"ל. למעשה לא ברורה לנו מפת סוריה להלכה. ועי' באטלס "א"י לגבולותיה" מאת הרב ישראל אריאל ח"א עמ' 134.

שאינן גורם מתנגד פעיל כנגד הכובש. בתקופת בית ראשון אזור צפון צרפת היה ערבה שוממה נעדרת כל משטר מסודר ומאורגן, לכן מי ששלט בים התיכון ממול ולא היה מי שיעצור בעדו נחשב לשולט בכל היבשה לאו דווקא ממול ממש לא"י. והגם שבתקופת בעלי התוס' (וגם הרבה דורות קודם) כבר קמו מלכויות אחרות ששלטו באותו אזור, אעפ"כ לא השתנתה ההלכה - כשם שכאשר א"י שנכבשה ע"י הבבלים ובטלה קדושה ראשונה לגבי מצוות התלויות בארץ מצות ישיבת הארץ לא פגה ועצם הקדושה נשארה בארץ כשהיתה וכן"ל, כך נאמר גם לגבי האזורים שממול א"י. ובאשר לקדושה שנייה, על הצד שהיא חלה במקומו של ר' פטר (וראה בסמוך), הרי היא לא בטלה, לפי דעת רוב הפוסקים שקבעו שקדושה שנייה קידשה לשעתה ולעת"ל אע"פ שהארץ נכבשה, וה"ה ל"מול".

אמנם מסתבר שגם כשאין כוח מתנגד אין להמשיך שלטון זה מעבר לאירופה, אל הימים והיבשות מערבה. לכן, זולת שיטה אחת בתוס' שם הממשיכה את מושג ה"ממול" עד סוף העולם, אנגליה ואמריקה אינן נחשבות כנשלטת ע"י ישראל. ויש נפ"מ מסוימת בדיון זה לעניין בדיעבד: אם אדם נאלץ לדור בחו"ל ויש לו אפשרות בחירה - יעדיף לגור בצפון צרפת במקום שאותו הזכירו בעלי התוס' הנ"ל, כי יש במקום זה צד של קדושת א"י ומניעה של עזיבת א"י לגמרי. ואפילו מעבר לאירופה, עד סוף העולם, יש מעלה לפי האמור בהעדפה בדיעבד של מגורים מול קווי הרוחב של א"י.

ה. מול אילת דרומה ומול ארץ ישראל מזרחה

העיקרון הנ"ל של "ממול", עם כל מה שנתבאר, לכאורה נכון גם בכיוונים אחרים שממול לחופי ארץ ישראל. אם אילת התקדשה קדושתה כוללת את כל האיים והאזורים שממול אילת דרומה (למשל מיצרי טירן), כל שאין מלכות אחרת העומדת נגד ושולטת על המקום (עי' מה שכתבנו לעיל אות א).

ואם נתבונן לכיוון מזרח - אם יש שם שטחים שלא נשלטו ע"י מלכויות אחרות הם נחשבים כקדושים בקדושת א"י כשהם ממול גבולות א"י. ויסוד הספק הוא כך; אולי דווקא כשמדובר בים, שבין כך אין בו שליטה גמורה אלא ע"י אניות וכלי שיט, אז נוהג דין מובלע לרבנו ו"ממול" לר"י, וגם הפוסקים שמהם נדרשו "הרחבות" אלו עוסקים כולם ב"גבול ים" בלבד. אבל ביבשה קיים קושי לשלוט על מרחקים גם אם מלכויות אחרות אינן נמצאות ממול או שליטתן חלשה - אולי לא נאמרו כללי "הרחבה" אלו¹⁹. ממילא נראה שאין מושג של קדושה לכיוון מזרח כלל. ואע"פ שלר' פטר מדובר על אזור שהוא עמוק בתוך היבשה, בצפון צרפת, יש לומר שכל היבשת

19 אין קשר בין דיני "מובלעות" ו"סמוכות" שבגיטין, לעניין הצורך באמירת 'בפני נכתב', להגדרת הגבולות, כי שם מדובר שקיימות מלכויות אחרות בארץ, וכל הדיון הוא רק עד כמה בני א"י מצויים שם ועד כמה השיירות מצויות אליהם.

שאינה מיושבת בטלה לגבי הים שמול א"י והיבשה שאחריה. אבל מזרחה לא"י היו כנראה אוכלוסין ואף מלכויות, ואין שליטה והרחבה תופסות שם. על כל פנים אין גזירת כתוב מיוחדת שמרחיבה את א"י לכיוון מזרח.

ו. שפלת החוף

בשפלת החוף עצמה לפי ה"חזון איש"²⁰ לא התיישבו עולי בבל. ולכן פסק להחמיר שלא להפריש תרומות ומעשרות מהגדל שם על מה שגדל בפנים הארץ, כי זה דומה למפריש מהפטור על החיוב ולהיפך. כנראה שכאשר ניתנה רשות לעולי בבל להתיישב בא"י ע"י כורש מנעה המלכות מהם את האחיזה האסטרטגית בשפלת החוף כדי שלא יוכלו לשלוט על הים ועל האזורים שממול, וכך זה נמשך גם בדורות המאוחרים יותר.

לפי זה יתכן ששפלת החוף קדושה פחות מהאזורים הפנימיים של א"י, ונפ"מ לגבי עדיפות בהתיישבות אף בזה"ז, לפי הפוסקים (ר"ת ור"י בתוס' ד"ה ואשקלון גיטין ב, א) הסוברים שאין לצאת מא"י שיש לה גם קדושה שנייה לא"י שיש בה רק קדושה ראשונה. אמנם כשיש חשיבות ביטחונית וכלכלית להתיישבות בשפלה, אף כשהקדושה בה פחותה, יש מצוה להיאחז במקומות אלו (כנ"ל לגבי אילת), כדי שלא ליתן פתחון פה לאויבינו מבפנים ומבחוץ כאילו שפלת החוף היא חבל ארץ בעל חשיבות משנית, והרי ברור שכל שפלת החוף חשובה ביותר לשמירה על גבולות כל א"י. ואכמ"ל²¹.

סיכום

על לדיון מקומות ואזורים רבים בארץ ובעולם שבניגוד לידוע ולמקובל יש בהם צד של קדושת א"י ברמות שונות. לאור הנאמר יכולים להימצא שיקולים להקל ולהתיישב באזורים המסופקים בלי לעבור בוודאות על איסור היציאה מא"י לחו"ל, וכן ראוי אולי להחמיר במקומות אלו שלא לוותר על אחיזתנו בהם אם ידינו תקיפה,

20 חידושי גיטין, ב, א וכן ז, ב ו-ח, א בשיטת הרמב"ם.

21 גם ההיאחזות בגוש קטיף, אע"פ שהאזור בוודאי לא התקדש בקדושה שנייה, הייתה לה קדושה ראשונה שהיא תקפה כאמור לגבי מצוות ישוב א"י (גוש קטיף עדיף על אילת כי הוא בכלל גבולות פרשת מסעי בוודאי, ואילו אילת לכל היותר בגבולות שלעתיד, וכנ"ל בפרק א לעיל). נוסף על כך היה לגוש קטיף מעמד בטחוני ואסטרטגי מרכזי, והמצויאות היום מוכיחה זאת. קשה גם להתעלם מהתחושה שההתיישבות בגוש קטיף סבלה גם מבעיה של עידוד הפריפריה תוך זלזול במרכז, כי התקיימה במקצת התביעה "פלטרין של מלך לא כבשת"? כוונתי שהייתה הזנחה מסוימת של התיישבות בכל תחומי ירושלים שבין החומות מול הפניית משאבים וכוחות למקום מרוחק יותר. היה עלינו בעבר, ויש לנו בהווה, להתמקד ולהשקיע יותר בהתיישבות יהודית בירושלים ובסביבתה, וממנה יושפע יישוב הארץ כולה.

וכן להחמיר ולקיים בהם את מצוות תרומות ומעשרות ושאר הלכות התלויות בארץ מספק. אם נפסוק שכל המקומות והאזורים שנזכרו הם אכן חלק מא"י, יתברר שגבולות א"י גדולים פי כמה מהמקובל כיום. כולנו תפילה ותקווה שבע"ה נזכה בקרוב לגאולה שלמה ולהשבת שופטינו כבראשונה, ואז תבררנה גם סוגיות אלו. דירוג קדושת א"י לאור האמור הוא כדלהלן, מהקדוש אל הפחות מקודש, ולחילופין מהוודאי אל המסופק ואל השנוי במחלוקת:

א. ירושלים בשטח שהיה מוקף חומה הן של בית ראשון והן של בית שני, כל שנתקדשו ע"פ הדין שמוסיפין על העיר²².

ב. פרברי ירושלים, ע"פ גיטין ח, ב. בפשטות זה כולל את כל ירושלים החדשה של ימינו.

ג. נחלת ארץ יהודה²³.

ד. כל האזורים שוודאי התקדשו בקדושה ראשונה ושנייה, לרבות המובלעות בים לפי רבנן ונהרות א"י²⁴.

ה. אזורים שנתקדשו רק בקדושה ראשונה של עולי מצרים, וספק אם נתיישבו בקדושה השנייה של עולי בבל (ספק זיהוי המקומות או מחלוקת).

ו. אזורים כנ"ל שבוודאי לא נתקדשו בקדושה שנייה.

ז. אזורים שספק אם נתקדשו אפילו בקדושה ראשונה. בזה יש לכלול את סוריה, שמעמדה שנוי במחלוקת הרמב"ם ושאר ראשונים.

ח. מקומות שנכבשו רק בימינו אחר כיבוש ירושלים והם בשליטתנו (כגון אזורים ברמת הגולן שלא נכבשו ע"י עולי מצרים).

ט. מקומות כנ"ל שנכבשו לפני כיבוש ירושלים (כגון אילת וסביבותיה וצפונה עד מעלה עקרבים של ימינו).

י. מקומות ש"ממול" א"י בים התיכון (לא כולל יבשה שהתקדשה רק לדעת רבי יהודה).

יא. מקומות ש"ממול" א"י כולל יבשה.

יב. מקומות "ממול" לכיוון מערב עד סוף העולם.

יג. מקומות "ממול" בים סוף (כגון מיצרי טיראן).

יד. מקומות "ממול" ביבשה לכיוון מזרח (כגון עבר הירדן).

22 ועי' בספר עיר הקודש והמקדש לר"מ טוקצינסקי ובמפות שם בעניין עשר קדושות באזור המקדש והר הבית.

23 יש לה מעלה מסוימת שנקראה "לשכנו של מקום", ורק בה מעברים שנים (עי' סנהדרין יא, ב וברש"י ד"ה שכנו). ועי' סנהדרין יא, ב ורש"י בד"ה שכנו, שקדושת נחלת יהודה כירושלים.

24 עי' גיטין ז, ב. וראה בכל זה במפות שבאנציקלופדיה תלמודית ערך ארץ ישראל. וראה גם במשנת יוסף לר"י ליברמן על שביעית ח"ד עמ' קיא ואילך.